

*Во спомен на професорот Иван Микулчиќ
кој прв го здогледа блесокот на
златните ливчиња од Скупи.*

Апстракт: Со заштитните ископувања на југоисточната некропола во Скупи во периодот од 2008 до 2012 година, во поголема група на гробови се откриени ливчиња направени од тенка златна фолија кои формирале венец со кој се овенчувала главата на покојникот. Текстот ги испитува спецификите на фунералниот контекст во кои се јавуваат овој тип на предмети во Скупи, нивните формални и типолошки карактеристики, како и аналогии во римскиот период. Во вториот дел од текстот, во една поопширна дискусија, ќе се обидеме да дадеме одговор кон феноменот на појавата на златните венци во локален контекст во Скупи за време на римската доминација.

Ископувањата на југоисточната некропола во Скупи кои, со повремени прекини, траат во континуитет веќе половина век, изнедрија на површина мноштво материјал кој ни дава непосредна можност, преку внимателно истражување, да навлеземе во многу детали поврзани не само со фунералниот култ и задгробните верувања на жителите од овој римски град, туку да ни осветлат и многубројни аспекти од нивната општествена реалност кои пошироко го детерминираат материјалното и духовно милје во чии рамки тие битисувале. Во поголема група на гробови од оваа некропола ископани со заштитните истражувања во периодот од 2008 до 2012 година, се откриени ливчиња направени од тенка златна фолија кои ги имитираат природните форми на растителните видови.¹ Овие златни ливчиња, споени заедно во

¹ Презентираните податоци се однесуваат на парцелите 160/2, 925 и 934, каде што во периодот од 2008 до 2012 година се истражени околу 4300 гробови. Носител на програмата за истражување е Музејот на град Скопје под раководство на Л. Јованова, кустос – советник во Музејот.

Игор КУЗМАНОСКИ
Музеј на град Скопје

ОВЕНЧУВАЊЕ НА МРТВИТЕ

*Прилог кон проучувањето на златните ливчиња
од југоисточната некропола во Скупи*

Клучни зборови: Скупи, југоисточна некропола, римски погребувања, златни ливчиња, златен венец

помал или поголем број, формирале венец со кој се овенчувала главата на покојникот или се положувал едноставно како прилог во гробот.

Златните ливчиња во погребувањата од Скупи се откриени уште со првите ископувања на територијата на југоисточната некропола во 1970/71 година од страна на проф. Иван Микулчиќ.² Во поширокиот градски ареал, како дел од погребниот инвентар тие се застапени и во семејните некрополи лоцирани во приватните полски вили, сопственост на богатите скупски земјопоседници.³ На следните страници ќе ги испитаме спецификите на фунералниот контекст во кои се јавуваат овој тип на предмети во погребувањата од југоисточната некропола во Скупи, нивните формални и типолошки карактеристики, како и аналогии во римскиот период. Ќе се осврнеме и кон основната намена, функција и симболика што ја имале венците, со посебен акцент врз појавата, развојот и дистрибуцијата на златните венци во античкиот период. На крајот, во една поопширна дискусија, ќе се обидеме да дадеме одговор кон феноменот на појавата на златните венци во локален контекст во Скупи за време на римската доминација.

² Златни ливчиња се откриени во 8 гробови (една инхумација и седум кремации) датирани во последната четвртина на I или почетокот на II век: Микулчиќ И., 1975, 93-94, Т. X, 49-51; Микулчиќ И., 1979, 253.

³ Златни ливчиња се откриени во кремација во Матка (околу 30 аплики) од втората половина на I век (Микулчиќ И., 1975, 93, заб. 17; Микулчиќ И., 1979, 252) и во инхумација во камен саркофаг од втората половина на II и почетокот на III век (40 ливчиња заедно со 3 правоаголни златни аплики со ликот на Горгона – Медуза) на ул. Партизанска во Тафталице II (Микулчиќ И., 1975, 93, заб. 16 – погрешно назначено како кремација во оловна урна; Спасовска – Димитриоска Г., 1991, 223, 225, сл. 4 и 5).

*Фунерарниот контекст на откривање
на златните ливчиња во Скупи*

Златните ливчиња се пронајдени во 151 гробови (113 кремации и 38 инхумации) кои сепак, во поглед на вкупната истражена бројка од 4286 гробови, изнесува само незначителни 3,5 %.⁴ Неусогласниот сооднос во бројката на кремирани и инхумирани гробови е поради тоа што во империјалниот период, времето во кое се јавуваат златните ливчиња во скупските гробови, кремацијата се јавува како доминантен ритуал со кој се погребувале жителите во Скупи, но и воопшто во Римската Империја. Се јавуваат од средината или втората половина на I век па сè до средината на III век, со најголема употреба во текот на II век.

За утврдување на старосните и половите разлики во дистрибуцијата на златните ливчиња во гробовите се користиме со скелетните останки на инхумираните погребувања. Така, во однос на старосните категории се забележува поголемо присуство на овие предмети кај детските (22), отколку кај возрасните (16) покојници, можеби затоа што во тој период возрасните вообичаено се кремирале, додека за детските погребувања до одредена возраст постоело забрана за кремација, при што тие повеќе се инхумирале. Кај возрасните, златните ливчиња највеќе се депонирани кај покојниците помеѓу 20 и 40 година. Во однос на половата диференцијација, постои слична распределба помеѓу машките (7) и женските (9) покојници.

Во гробовите биле депонирани од 1 до 40 златни ливчиња.⁵ Кај инхумациите, најголемиот број од златните ливчиња се пронајдени покрај черепот, што значи дека венцот бил поставен на главата. Во неколку случаи има индикации дека венцот бил положен врз градите или можеби тука бил поместен преку истракување од пределот на главата. Кај етажните кремации, златните ливчиња најмногу се депонирани во вториот етаж, на еден од неговите краеве / половици, но може да бидат поставени и на дното од првиот етаж. Во обичните кремации без втор етаж, тие се положе-

⁴ Речиси идентичен процент од 3,4% има и во ископувањата од 1970/71 година: Микулчиќ И., 1979, 245, 252.

⁵ Од ископувањата во 1970/71 година најголем број е регистриран во гроб 174, инхумација на мало девојче во камен саркофаг, каде што се депонирани 75 златни ливчиња, златна правоаголна аплика со Горгона – Медуза и делови од сребрена лента: Микулчиќ И., 1975, 93-94., Т. X, 49-51. Подоцна, истиот автор напоменува дека се работи за 84 примероци: Микулчиќ И., 1979, 253.

ни на самото дно. На дел од златните ливчиња има траги од горење и незначителна извитопереност, а во два примера тие се пронајдени прилепени за кремираните коски од черепот, што докажува дека гореле заедно со овенчаниот покојник.⁶ Сепак, според зачуваната состојба на повеќето од нив, тие најверојатно биле отстранети при процесот на кремирање, а потоа заедно со изгорените останки, депонирани во гробот.

*Карактеристики на златните ливчиња
од Скупи (технологија, типологија, аналогии)*

Златните ливчиња од Скупи се сечени од тенка златна фолија чија дебелина се движи од многу тенки примероци до ливчиња со покрута структурна маса. Најголемиот дел од ливчињата се изработени од чисто злато, но постојат примероци на златни легури, обично смеша на злато и сребро кои лесно се издвојуваат по нивната посветла боја. Површината на ливчињата може да биде мазна или истуткана, но често содржат и детали од физичките својства на лисјата добиени преку исчукување врз матрица. Понекогаш тоа може да биде само вертикалната оска која го дели листот на два дела, но и страничните вени кои верно ја приближуваат претставата до натуралниот прототип. Невоедначениот квалитет на златните ливчиња и нивната релативно скромна изработка покажува дека овие предмети по секоја веројатност биле произведени во локалните скупски работилници.

Карактеристична форма на златните ливчиња од Скупи е троделниот лист, каде што трите листови се поврзани во единствен облик со заеднички долен дел и горен трозаб завршок (Т. 1,1-14, 17-20). Изобразени во помалку или повеќе натуралистичка или стилизирана варијанта, во нив се рефлектира згуснатиот преплет на лисја од натуралниот прототип. Во помал број се среќаваат и ливчиња со дворога, односно двозабна завршница (Т. 1, 15, 16). Вообичаено, димензијата на ливчињата се движи од 2 до 3 см, но се јавуваат и помали примероци од 1,5 см, како и поголеми егземплари до 5 см. Покрај ливчињата, во сосем мал број случаи венците се украсени и со други додадени елементи, како што се квадратни или ромбоидни апликации или во еден случај кружна плочка – медалјон, веројатно како централен мотив на венцот, со релјефна претстава на Горгона – Медуза.⁷

⁶ Од ископувањата во 1970/71 година, сите примероци од кремациите носеле траги од горење: Микулчиќ И., 1979, 253.

⁷ Кружна аплика со втиснат лик на Горгона – Медуза

Присутни се главно два типа на изобразба на златните ливчиња, базирано врз морфолошките и стилските карактеристики. Двата типа немаат хронолошка вредност и понекогаш се среќаваат измешани во иста гробна целина. Првиот тип, воедно и најброен, се карактеризира со пореалистички приказ на ливчињата, изработени со благо заоблени странични рабови (Т. 1, 1-8, 13, 18-20). Тие може да бидат рамнострани, со еднаква или приближна висина и ширина или во поиздолжена вертикална варијанта. Златни ливчиња со оваа форма се јавуваат како генерална карактеристика на фунерарните венци од Босфор на Крим во II век, откриени на некрополите во Горгиџија, Пантикапеум, Фанагорија и Танаис, додека слични ливчиња се најдени и во Мала Азија.⁸

Другиот тип на тролист се карактеризира со крајно схематизиран и стилизиран израз, често со нагласена вертикална издолженост (Т. 1, 9-12, 14, 17). Ливчињата од овој тип имаат рамни странични рабови, дури и малку конкавно извиени, и врвови со зашилени краеве или поедноставени во форма на цикада. Иако се одликуваат со нагласена стилизација, постојат примери на кои се втиснати детали од својствата на природниот лист. Во Македонија златни ливчиња од овој тип се откриени во кремација од римската некропола на лок. Дрезга – Куманово од крајот на I век.⁹ Од римскиот период, слични ливчиња се јавуваат на островот Кос, датирани во II – III век, во Северната некропола на Коринт, како и во некрополите од Босфор на Крим.¹⁰

Разликите во димензиите и формата на ливчињата може да ни помогнат во izdelувањето на одредени специфични видови растенија. Пошироките ливчиња може да се идентификуваат со лаворот, додека поиздолжените со маслинката или палмините листови. Понекогаш прикажаните вени на ливчињата може да придонесат во нивната идентификација. Така, разредената венска структура е одлика на лаворовите листови, додека погустите снопови се карактеристични за маслинката. Сепак, водејќи се од индивидуалната вештина на мајсторот кој, освен во ретки случаи, по сè изгледа не водел многу сметка за овие специфични разлики, но и со присутната тенденција

(заедно со седум златни листови) е откриен во гроб со кремација од римската некропола на лок. Дрезга – Куманово од крајот на I век: Петрова Е. 1990, 137, Т. 1,1.

⁸ Treister M. Y. – Zhuravlev D. V., 2006, 275; Арсенијева Т. М. et al., 2001, No. 388, Т. 66, 845; Трејстер М. Ю., 2014, 53-58.

⁹ Петрова Е. 1990, 137, Т. 1,1.

¹⁰ Aupert P., 1976, 710, 715. Fig. 304; Blegen C. W. et al., 1964, 298. No. 516. 1; Treister M. Y. – Zhuravlev D. V., 2006, 275; Трејстер М. Ю., 2014, 56, 58.

на упростување и стилизација на финалниот продукт, како најзастепени примероци се чинат лаворовите, во помала мера маслиновите листови или хибридна комбинација од овие два вида.¹¹ На еден тип поелаборирано изработени примероци, на основата на ливчињата со имитација на лаворов или маслинов лист е втиснат подетален орнамент што потсетува на дабовиот лист, еден од омилените типови за изработка на златни венци во хеленистичкиот период, чинејќи така еден необичен амалгам кој во себе ги обединува својствата на посочените видови на листови (Т. 1, 18-20).¹²

Во споредба со ранохеленистичките примери кои се одликуваат со висока технолошка обработка, венците од римскиот период имаат многу поскупо појавност и природниот изглед на листовите се поедноставува до помалку или повеќе изразена стилизација која понекогаш оди до крајна схематизираност. Како карактеристична форма се јавува тролистот изработен од единствено парче тенка златна фолија. Погребните венци од овој тип се јавуваат во зрело и доцнохеленистичко време, судејќи според наодите од фунерарните комплекси во јужна Италија, Мала Азија, античка Македонија, Грција (Тесалија, Атина, Родос, Самос) од II век п.н.е.,¹³ а и подоцна кон преминот во новата ера во западното Црноморје (Анхиалос), Атика (Оропос) и Босфорски Крим (Уст-Алма).¹⁴

Поширока употреба на триделниот декоративен образец составен од три сврзани листови кои формираат венец може да се следи уште од Хеленистичкиот период. Неговата појава обично се припишува на работилниците од Селеукија во втората половина од III век п.н.е., каде што е забележлива континуираната употреба на овој мотив во архитектонската декорација и монетната продукција, а која продолжува и понатаму во Империјалниот период на низа други споменични групи и предмети.¹⁵ Веќе во II век п.н.е. мотивот на

¹¹ Во тој поглед, посебно се издвојуваат примероците на златни ливчиња со натуралистички приказ на маслинови лисја од гроб 174 од ископувањата во 1970/71 година: Микулчиќ И., 1975, 93-94., Т. X, 49.

¹² Листови со слична декорација од римскиот период се познати од некрополата во Фанагорија (Курган I/1939) на Босфор на Крим: Трејстер М. Ю., 2014, 58, (Рис. 2, 3).

¹³ Kurtz D.C. – Boardman J., 1971, 163, 165, 207. Pl. 39; Трејстер М. Ю., 2014, 54, 58; Miller S. G., 1979, 62-63. № Pel. J5-4. Pl. 28, b-c; Filimonos M. – Giannikouri A., 1999, 215, Pl. 74.

¹⁴ Tonkova M., 2013, 432 (fig. 34); Максимова М. И., 1979, 130-131, Рис. 59; Трејстер М. Ю., 2014, 59; Пуздровский А. Е., 2007, 147, Рис. 109,1; 112, 1,8; 119, 7; 122, I-V.

¹⁵ Pfrommer M., 1993, 37-38.

венец од три сврзани листа е нашироко популарен низ источниот Медитеран, Грција и западниот дел на Мала Азија. Оттука, може да се заклучи дека развојот, широка примена и дистрибуција на овој декоративен образец во источното Средоземје коинцидира со појавата и територијалната распространетост на златните венци составени од ливчиња со триделна форма, со што е несомнено неговото влијание врз формирањето на новиот, поедноставен дизајн на венци кои постепено ќе ги заменат раскошните примери од ранохеленистичкиот период, а ќе ја задржат својата популарност и во Имperiјалниот период.

Триделните форми на ливчињата во доцнохеленистичкиот и римскиот период обично биле директно прилепени со клинче или втиснати со мало коренче во дупчиња пробиени на тенка и тесна златна лента.¹⁶ Скупските наоди на златни ливчиња не содржат ниту еден пример каде што се пронајдени тие заедно со златна лента или обрач од друг поконзистентен материјал за да знаеме како тие го формирале венецот околу главата. Исто така, кај поголемиот број од нив не се забележува механизам за прикачување, освен на примероците со долгнавеста лента, извлечена од едниот крај на ливчето (Т. 1, 13).¹⁷ Можеби ливчињата биле прикачени на венец од органски материјал, односно природен венец од лисја и гранки, кој со текот на времето се распаднал и исчезнал или биле едноставно фрлени во гробот, неколку парчиња или по едно, како симболично присуство на венецот во гробот.

Постои веројатност златните ливчиња од југоисточната некропола во Скупи да биле директно аплицирани без обрач, прицврстени простум за косата на покојникот. Кон крајот на II век, Климент Александриски известува за феминизирани мажи кои ги “обвиткувале нивните кадрици и шишки со златни ливчиња”.¹⁸ Во тој контекст, интересен преглед и несекојдневен жив поглед во претпоставениот изглед на лицата кои носеле златен венец ни нудат познатите Фајумски портрети, сопственост на побогатата локална елита од мешано грчко–египетско потекло. На најголемиот број од нив, златните ливчиња од венецот се прикажани вметнати едноставно во косата, без обрач што би стоел на главата.

¹⁶ Трејстер М. Ю., 2014, 53-59 (Рис, 1, 3-5); Treister M. Y. – Zhuravlev D. V., 2006, 274, Fig. 1,1-2; Fig.3.

¹⁷ Од заштитните ископувања на приватната семејна некропола на ул. Партизанска во непосредна близина на Скупи, на дел од ливчињата, при дното, се зачувани мали дупчиња што покажува дека тие можеби биле пришивани: Спасовска – Димитриоска Г., 1991, 223.

¹⁸ ANFO2, 587.

Венецот во антиката (видови, намена, значење)

Во античкиот свет, овенчувањето на главата со природни венци имало повеќе намени и содржело неколку функционални аспекти. Уште од класичниот период во Грција и понатаму, до крајот на антиката, венците се користеле како украс за време на разни фестивали и празници, во приватните свечености, за време на свадба, гозбен симпозиум, како и во фунерарниот култ. Особено е препознатлива нивната употреба како награда за победниците во разни спортски и културни натпревари одржувани во чест на боговите и хероите или пак во вид на почесни венци за заслужни поединци. Венците се поврзани и со култот на разни божества. Самите богови во ликовните споменици вообичаено се претставени овенчани, а венци се користеле и при изведба на верските ритуали и биле посветувани во храмовите на светилиштата за благодарност, заштита или посредништво на боговите.

Венците најчесто биле сплетени од лисјата и гранки од светите дрвја, чиј специфичен вид и значење варираше од типот и намената во церемониите во кои се употребувал, како и во зависност од божеството на кое бил посветен одреден тип на растение. Атлетичарите во Олимпија биле наградувани со маслинов венец, посветен на Атина, додека музичарите и поетите со лаворов венец, светото растение на Аполон. Во венчавките се употребувал венец од мирта зашто бил посветен на Афродите, како и венец од лозови лисја кој се употребувал во Дионисовиот култ. На владетелите и истакнати војсководители се доделувал венец од дабови лисја, светото дрво на Зевс.

Од класичниот период, за кралските лица, членови на аристократијата, истакнати војсководители и граѓани, како и во религиозни цели, почнало да се прават метални венци кои ги имитирале природните прототипови, главно изработени од злато.¹⁹ Во развиениот хеленистички период овој тип на производи станува пошироко достапен и со него градовете, претежно од Грчкиот исток, обично ги наградувале заслужните граѓани (добродетели, философи, свештеници, дипломати, поети, музичари итн.) за покажана граѓанска доблест или храброст во војна, при што се издавал посебен декрет за правото да се носи таков венец, кој вообичаено се претставувал за време на големите празници.²⁰

¹⁹ Скржинская М. В., 2009, 220; Horster M. – Schröder T., 2014, 234.

²⁰ Во неколку примери крунисувањето се случува-

Оваа традиција продолжила и во римскиот период. Од хеленизираниот Исток, посебно од западниот дел на Мала Азија, одредени римски епиграфски извори не известуваат за доделени златни венци преку примери на добродетелства и функции кои заслужувале вакви почести, а кои се однесуваат на личности најчесто поврзани со елитно место во општеството кои со сопствени материјални средства го помагале и финансира- ле градот.²¹ Од Северното Црноморие зачувана е една група епиграфски натписи со почесен декрет за овенчување со златен венец кои, за разлика од хеленистичките примери, единствено го истакну- ваат само правото на овој чин, без соопштување на деталите за вредноста или причините зошто е доделен венецот, при што се претпоставува дека тој бил платен и донесен на церемонијата од са- мите наградени или од страна на нивните родни- ни.²²

Златните венци како награда се добивале уште за време на животот, без разлика на полот, од- носно подеднакво се доделувале и на мажи и на жени.²³ Тие го истакнувале нивниот социјален статус и можеле да бидат пренесувани од генера- ција на генерација или принесувани како жртва на боговите во храмовите. Понекогаш привилегија- та да се добие златен венец бил проширен и на останатите членови од семејството на добродете- лот, единствено само поради блиската роднинска врска.²⁴ Се верува дека биле носени за време на животот, обично на празнични денови, а во домот стоеле прикачени на видливо место за да сведочат за заслугите и честа на сопственикот, но најчесто со неговата смрт потоа биле закопувани заедно со него.²⁵ Почесните златни венци се доделувале и постхумно, односно починатиот можел да биде крунисан со декрет на градот или од страна на поединци за време на погребната церемонија.²⁶

Венците пронајдени во погребувања се нареку- ваат фунерарни венци. Овенчувањето на мртвите било нашироко применувана практика во антич- ката грчка традиција. Граѓаните вообичаено биле погребувани со венци од свежо цвеќе и растенија,

ло за време на Дионизиските празници, а често биле објавувани во театар: Скржинская М. В., 2009, 222, 223, 225, 227; Mantas К., 2000, 219.

²¹ Mantas К., 2000, 217-222.

²² Скржинская М. В., 2009, 225.

²³ За примери на жени кои добиле златен венец во доцнохеленистичкиот и империјален период види: Mantas К., 2000, 217-222.

²⁴ Mantas К., 2000, 222;

²⁵ Скржинская М. В., 2009, 221. Mantas К., 2000, 220.

²⁶ Димитровъ Д., 1942, 74; Petrova А., 2005, 592.

додека побогатите начувале метални венци, при што понекогаш во гробот бил ставан златен венец што починатиот го примил како награда за време на неговиот живот. Кај Римјаните оваа практика не била толку широко распространета. Сепак, во законот на Дванаесетте таблици постои легислатива според која, личноста што примила почесна круна за време на животот има право да ја носи, односно да биде поставена врз неговото мртво тело за време на погребната процесија. Ис- тиот венец, ако не го искористил оригиналниот сопственик, можел да биде употребен во фуне- рарни цели од страна на неговите наследници.²⁷

Во слична корелација со овенчувањето на мрт- вите може се доведе и приказот на релјефен венец на фронтонот од надгробните споменици од хеле- нистичкиот и римскиот период, најчесто составен од лаворови лисја.²⁸ На голем број од нив, посебно од градовите во Мала Азија, Егејот и Западно- понтскиот регион од доцнохеленистичко време, покрај венецот е испишана формулата *ὁ δήμιος* (народно собрание), *βουλή* (градски совет) или името на некој странски град, како донори кои стојат зад иницијативата на овенчување на покој- никот. Оваа појава некои ја интерпретираат како симболичен приказ на јавно оддавање почест кон починатиот, односно еден вид замена за златниот венец, како најчесто дарувана награда од страна на овие градски институции за негови заслуги кон градот²⁹ или пак дека неговата изобразба навистина сведочи за доделување на златен венец на покојникот.³⁰

²⁷ Dictionary of Greek and Roman Antiquities, 1859, 362.

²⁸ Овој мотив на надгробните споменици има по- текло од Грчкиот исток и е посебно распространет во западните делови на Мала Азија: Димитровъ Д., 1942, 73-75. Во Скупи, венецот како релјефен украс го среќа- ваме на една стела од Сопиште од крајот на II век, но поради излижаност на релјефот, не може да се одреди типот на лисја од кои бил составен: IMS VI, 143, n°. 156; Петковски Р., 2013, 81, 205, бр. 74.

²⁹ Димитровъ Д., 1942, 74; Petrova А., 2005, 592-594; Zanker Р., 1993, 214-215.

³⁰ Скржинская М. В., 2009, 225, Рис. 42. Во тој кон- текст, посебно е карактеристичен примерот од гробот 2699 од југоисточната некропола во Скупи датиран во II-III век, каде што е погребана жена помеѓу 25-30 го- дини, овенчана со венец од 8 златни ливчиња. Гробната јама била покриена со грубо обработена, правоаголна монолитна камена плоча со врежан натпис кој поради силна излижаност е тешко читлив и врежан стилизи- ран цртеж на венец со зрачести ливчиња над натписот. Фронталната страна на покривната плоча со текстот и цртежот била превртена со лицето надолу поради што се претпоставува дека таа била во секундарна употре-

Во античкиот свет, наградувањето со венец за разни заслуги и победи, спортски или воени, го направило моќен симбол на триумф, слава, апотеоза и вечност, со изразен профан карактер преку кој се истакнувал граѓанскиот дигнитет и општествениот статус. Сепак, сакралното значење задржало суштествен дел од причината за носење венец на главата, нагласено преку неговата силна поврзаност со светот на боговите, како и употреба за време на разни религиозни церемонии и празници. Религиозниот контекст е лесно воочлив и во карактеристичната употреба на венците за време на посебните транзициски ритуали (свадби, иницијација во култови, погребни) кои ја менуваат статусната положба на кандидатот и кои често бараат посебна божествена протекција или интервенција остварена преку чинот на поставување на венецот, при што истовремено го “деифицираат” неговиот носител.

Златните фолии од кои се направени фунерарните венци во Скупи се јавуваат најчесто во форма на лаворов лист, исто како што лаворовиот венец бил еден од најпопуларните типови на венци кои се користеле во античкиот период.³¹ Посебно во римскиот свет, лаворовиот венец бил општоприфатен знак на победа и глорификација кој од првобитното, исклучиво воено значење, како највисока милитарна одлика (*corona triumphalis*), станува ноторен атрибут со истакната политичка релевантност. Со Октавијан Август започнува сè почестото претставување на римските владетели со лаворов венец на аверсот од монетите кое ќе го продолжат и следните императори како инсигнија за нивниот неприкосновен суверенитет и божествена инвестира.³² Дополнително, со изобразбата на лаворовиот венец на реверсот на монетите како израз на почест и наклоност која градовите, претежно од источното Римско Царство, ја покажувале кон римските императори, овој мотив станува нашироко препознатлив како симбол на империјалната власт и моќ, додавајќи му извесен идеолошки атрибут кон неговото севкупно значење.³³ На сличен начин, Истокот ја покажувал својата лојалност и преку дипломатска исплата на златни венци упатена кон римските владетели.³⁴

ба, но сепак корелацијата помеѓу златните ливчиња од гробот и цртежот на венецот од капакот се чини дека е далеку од случајна (*мој. заб.*).

³¹ Rogić D. et al., 2012, 343.

³² Eckhel vi, 361. Римската империјалната пропаганда ја промовира оваа идеја и преку претставата на божицата Викторија која го крунисува владетелот со лаворов венец: Rogić D. et al., 2012, 343, 344.

³³ Sutherland C. H. V., 1965, 97-101.

³⁴ Kropp A. J. M., 2013, 26.

Златните лаворови ливчиња од Скупи можеби ја трансферираат оваа империјална симболика и во локални услови, како специфична физичка манифестација на одредена политичка афилијација. Сепак, имајќи го предвид првенствено фунерарниот контекст во кој се пронајдени златните венци во Скупи, можеби во преден план треба да се истакне токму религиозно-есхатолошката важност од нивната улога во погребниот култ. Овечувањето на мртвите најчесто се поврзува со хеленистичката идеја за хероизација на покојникот која се провлекува во источното Средоземје и низ римскиот период, каде што преку комбинацијата на сакралната и победничка симболика на венецот се означува деификација и триумф над смртта.³⁵ Како што за време на животот венецот бил почесно одликување за извршен херојски подвиг или победа, така и врз главата на мртвите ја обележува победата во битката над смртта. На овој начин се манифестирала апотеозата на починатите преку која се верувало дека можеле да се најдат во друштво на боговите, како заслужена награда за еден исполнет доблесен живот.³⁶

Оваа идеја се насетува во рамките на композицијата “Посмртна гозба” каде што покојникот полулегнат на канабе го покажува хероизираниот статус и стекнатата бесмртност носејќи го овој божествен атрибут во својата десна рака,³⁷ а можеби е најдобро изразена во традицијата на крунисување на мртвите со ткн. праведнички венец во Птоломејскиот Египет, што се случувало во моментот на читањето на XIX поглавје од Книгата на мртвите, каде што се споредува победата на Озирис над неговите непријатели со победата на покојникот над смртта.³⁸ Триумфалниот аспект тука дополнително е засилен и со протективниот, затоа што венецот истовремено го штител покој-

³⁵ Микулчиќ И., 1975, 93-94; Микулчић И., 1979, 253; Петрова Е., 1990, 137. Со истата идеја за хероизација на покојникот, сликата на венецот, посебно лаворовиот, ќе биде многу рано преземена и адаптирана во христијанската фунерарна иконографија како победоносен знак на избраните верници, наградени со венец на славата и вечен живот: Rogić D. et al., 2012, 345-346.

³⁶ Скржинская М. В., 2009, 228.

³⁷ Оваа композицијата на надгробните споменици од Скупи и неговата околина е застапена со два примера, датирани од крајот на I и низ II век: IMS VI, 176-177, н°. 233; Петковски Р., 2013, 81, 203, 222, бр. 68 и 113.

³⁸ Riggs C., 2006, 81-82. Физичкото присуство на растителни венци е посведочено и во подоцнежните египетски погребувања од римскиот период во Хавара, но и со нивното визуелно претставување, заедно со позлатените примери, на блиските Фајумски портрети: Newberry P. E., 1889, 427-432; Barr J. et al., 2019, 12.

никот понатаму во неговото посмртно патување. Тоа во нашите примери го потврдуваат и неколкуте случаи каде помеѓу златните ливчиња се вметнати и правоаголни и кружни аплики на кои е втиснат ликот на Горгона – Медуза, како ултимативен апотропејски симбол за заштита на мртвите души во нивниот пат до вечноста.³⁹ Важноста, пак, на лаворот во разни лустрациски ритуали кои имале за цел да ги смират, спречат и одвратат злите сили, како и да го заштитат човекот од нивно то лошо дејство, се чини дека само ја дополнува оваа импресија.⁴⁰

Дискусија

Во антиката, фунералното овенчување на главата на покојникот со златни ливчиња е одлика на хеленизираниот свет кој се практикувал на широк простор од јужна Италија до Кримскиот Босфор, со најголема концентрација во источното Средоземје. Златните ливчиња од југоисточната некропола во Скупи се пронајдени претежно во гробовите со спалување кои според своите карактеристики се определени како погребни форми на автохтоното население кое живеело во овој римски град.⁴¹ Само за мал дел од гробовите со скелетно погребување со порана хронолошка определба каде што се јавуваат овој тип на предмети, освен детските кои не се кремирале, може да се претпостави ориентално потекло на покојниците кои припаѓале на население доселено од хеленизираниот југоисток. Иако археолошките и епиграфските сведоштва упатуваат на хетероген етнички и социјален состав на населението во Скупи, за што ќе стане збор подолу, доминантно место заземал домашниот, епихорен елемент кој

и во раниот стадиум од развојот на колонијата покажува висок степен на романизираност.

Релативно честата појавност на златните ливчиња во раноцарските гробови од Скупи не е изолиран феномен. За тоа сведочат примерите на наоди од идентичен тип откриени во непосредната околина на градот, како и пошироко, во рамките на скопско-кумановскиот басен.⁴² На територијата од денешна Р. С. Македонија, во нејзиниот источен дел, златни ливчиња се откриени во уште две погребувања од истиот период, кои според формалните обележја сепак припаѓаат кон тракиската етно-културна групација. Се работи за богатите кремации под тумул на лок. Крст, с. Таринци, Штипско од првата половина на I век⁴³ и од локалитетот Гаинов дол, с. Конче во близина на Радовиш од втората декада на III век.⁴⁴ Во поширокиот дардано-мезиски етно-културен регион златните ливчиња како дел од погребната опрема во Империјалниот период се јавуваат уште на неколку локалитети, но со далеку послаба фреквенција на појавување.⁴⁵ Сепак, изненадува бројноста на златните венци во гробовите од Скупи со која биле овенчани многу, иако не сите, граѓани од оваа раноримска колонија.

Нивната значителна појава во гробовите на автохтоното население од римскиот период во Скупи и неговата непосредна околина кои во хеленистичкиот период се наоѓаат во поширокиот северен периферен појас од оваа културолошка сфера на влијание и објаснета од страна на некои истражувачи како домашна традиција на епихорното население практикувана како активен отпор насочен против превалентната римска култура е помалку збунувачка, посебно што фунералната практика на населението во Скопската котлина непосредно пред доаѓањето на Римјаните речиси и воопшто да не ни е позната.⁴⁶ Прашањето што

³⁹ За есхатолошката улога на претставата на Горгона – Медуза во фунералната уметност види: Milovanović B. – Anđelković Grašar J., 2017, 168-170. Види и заб. 3, 5 и 7.

⁴⁰ Ogle M. B., 1910, 287–311 (со бројни референци од грчките и римските литературни извори).

⁴¹ Гробовите со спалување, посебно тие од етажен тип, се среќаваат на мошне широк простор на Балканскиот Полуостров, па и пошироко, и нивната бројна и масовна појава на некрополите во Скупи вообичаено се толкува како автентична духовна манифестација на автохтоното население од Скопскиот регион, најчесто определено како илирско (Garašanin M. V., 1968, 5-34), трибало-мизиско блиско до тракиската популација (Микулчиќ И., 1979, 251), дарданско-мизиско-дакиско (Јовановиќ А., 1984, 105-110) или со елементи од постариот пајонски супстрат, но и подоцнежни наслојувања со дарданска и тракиска компонента (Јованова Л., 2015, 14-15).

⁴² Микулчиќ И. 1975, 93-94, Т. X, 49-51; Микулчиќ И. 1979, 252-253, Т. V, 1-14; Петрова Е. 1990, 137, Т. 1, 1; Спасовска – Димитриоска Г., 1991, 223, 225, сл. 4 и 5.

⁴³ Гарашанин М. и Д., 1963, 60; Микулчиќ И., 1975, 93, заб. 18; Микулчиќ И., 1979, 252; Јовановиќ А., 1984, 134-135.

⁴⁴ Nacev T. – Sekulov P. V., 2016, 89, 91, 97.

⁴⁵ Грачаница и Сочаница (Јовановиќ А., 1978, 49-50), Мала Копашница (Стаменковиќ С. et al., 2016, 30-31, Сл. 18).

⁴⁶ И. Микулчиќ во првичните објави на овој тип наоди, појавата на златни ливчиња во гробовите на автохтоните од римскиот период во Скупи најпрво ја објаснува преку поврзување на слични наоди во Тракија, при што претпоставува доминантен трачки супстрат во етничкиот елемент на епихорното население во Скупи (Микулчиќ И., 1975, 94). Подоцна, за истите

се поставува тука е кои се автохтоните жители на Скупи кои го достигнале степенот на хеленизација и неговите цивилизациски и културни вредности во историската заднина на римското владеење со овој простор и кои го прифатиле и применувале хеленизираниот обичај на овенчување на мртвите со златен венец? За да се разјасни оваа недоумица, потребно е да се навратиме накратко на историските и културолошки прилики кои егзистирале во Скопската котлина пред воспоставувањето на римската власт.

Во науката веќе е нашироко прифатена тезата дека оваа територија во архајскиот, класичниот и во хеленистичкиот период претставувала матична област населена со древното пајонско племе Агријани, кои всушност биле распространети на поголем простор кој денес го покрива подрачјето на Полозите, Скопско-кумановскиот басен, Косово, Јужна Морава, Кустендил и Софиското Поле.⁴⁷ Историските и археолошките податоци говорат за моќна политичка експанзија на Агријаните во класичниот и ранохеленистичкиот период што ќе доведе до формирање на независно кралство со сопствени владетели, кое особено во текот на IV век п.н.е. достигнало висок степен на културен и цивилизациски развој, чии параметри треба допрва посериозно да се откријат и вреднуваат.⁴⁸ Одредени елементи од материјалната култура (луksузна импортирана керамика од јужните егејски производни центри, локална керамичка продукција со хеленизирани форми, накит, надгробни стели), монетната циркулација, високиот квалитет на фортификациските структури на утврдени-

случаи, не се изјаснува поодредено за етничката идентификација на населението, но ја отфрла дарданската припадност на неговите носители, додека златните ливчиња ги определува како "...предмети со неримска и нехеленска провениенција, како реакција на процесот на романизација на Скупи и губење на стариот етнички и културен интегритет..." (Микулчиќ И., 1979, 251, 254-256). Е. Петрова укажува пак, на "...хеленистичките традиции...кај автохтоното население кое и етнички и политички било поврзано со културно поразвиениот југ...како реакција на старата култура во спротивност на римската..." (Петрова Е., 1990, 137, 147); Спасовска-Димитриоска Г., 1991, 225.

⁴⁷ Соколовска В., 1990, 16-20; Лилчиќ Адамс В., 2019, 124-126.

⁴⁸ Поголемите агријански градови што ги истражувале археолозите се наоѓаат на локалитетите: Кале кај с. Кршевица близу Врање, Ораовица кај Прешево, Градиште кај Бразда, Градиште кај Младо Нагоричино, Исар кај Студеничани, а на исток – градот на локалитетот Кракра кај Перник: Соколовска В., 1990, 18-20; Георгиев З., 1991, 94-97; Поповиќ П., 2005, 25-58; Лилчиќ Адамс В., 2019, 124-126; Ѓорѓиевски Д., 2020, 17-25.

те гратчиња, како и градежната техника и декоративните елементи на одредени архитектонски објекти (капители, бази) укажуваат на средина со значителен степен на хеленизација и интензивно присуство на деловни луѓе од хеленскиот југ.⁴⁹

Кон крајот на IV век п.н.е., пајонската заедница на Агријаните, која веројатно останала без водство, ја анектирал пајонскиот крал Авдолеон (315–285/4 г. п.н.е.).⁵⁰ Со пробивот на Дарданците во Скопско-кумановскиот басен, најверојатно по смртта на Авдолеон и пробивот на Келтите во 280/79 година п.н.е., Агријаните го губат егзистенцијалниот примат со што се прави драстичен прекин со југот и овој простор останува надвор од хеленските влијанија. Во следните векови до доаѓањето на Римјаните со овој простор владеат Дарданците, кои во текот на зрелото и доцнохеленистичко време ќе бидат во постојан воен конфликт со пајонско-македонскиот југ, а подоцна и со нивните римски сојзници, пред конечно да бидат совладани и вклучени во рамките на Римската Империја некаде кон почетокот од третата деценија на I век п.н.е.⁵¹

Турбулентните настани што се случуваат во развиениот хеленистички период во Скопско отвораат многу прашања кои излегуваат од рамките на оваа тема и за кои се чини дека долго не ќе имаме можност да дадеме дефинитивен задоволувачки одговор. Најпрво, се поставува прашањето за структурниот и броен сооднос на изменетиот етнички состав во Скопската регија настанат со навлегувањето на Дарданците кои, иако војно надмоќни, во овој период се на пониско културно и цивилизациско ниво од автохтоните Агријани.⁵² Второ, забележлив е прекилот на населбинското живеење на овој простор, посебно отсуството на

⁴⁹ Соколовска В., 1990, 19-20; Микулчиќ И. – Соколовска В., 1990, 79-92; Микулчиќ И., 1999, 115-118.

⁵⁰ Многубројните наоди на монети на пајонскиот крал Авдолеон во Скопско-кумановскиот басен (за Скупи: Микулчиќ И., 1982, 25, Сл. 9/4; за градиште Макреш: Георгиев З., 1991, 97, заб. 15; оставата од 13 сребрени монети откриени на лок. Градиште – Младо Нагоричино се објавени онлајн од страна на В. Лилчиќ Адамс: <http://www.reper.net.mk/2013/03/29/> "Еден Агријанско-Пајонски град на Пчиња, Кумановско") ја потврдуваат претпоставката на В. Соколовска дека пајонскиот крал Авдолеон ја приклучил територијата на Агријаните кон Пајонија: Соколовска В., 1990, 19.

⁵¹ Papazoglu F., 1969, 142-143.

⁵² Се чини дека се оправдани размислувањата на одредени истражувачи според кои Агријаните, и покрај тоа што биле покорени од Дарданците, не биле целосно истребени и продолжиле да егзистираат во Скопската област: Петрова Е., 1990, 147; Лилчиќ Адамс В., 2019, 124.

позначајни урбани центри кои би биле со континуирано градско живеење како предуслов за прифаќање на современите хеленистички цивилизациски и културни импулси.⁵³ Ваквата состојба ја претставува Скопската област во овој период како еден вид тампон зона што се јавува како постојано воено упориште приклезтено помеѓу Дарданците кои се шират од заднината на Балканскиот Полуостров и народите од поразвиениот југ. Населението што се наоѓало во оваа несигурна средина, во која долго време не постоеле услови за организиран урбан развој и квалитетен егзистенцијален просперитет, сметаме дека немало можност за стремеж кон повисоко ниво на културно и цивилизациско воздигнување.

Сега повторно да се вратиме кон прашањето: кој се крие зад хеленизираниот автохтон супстрат на населението во Скупи? Дали во текот на нивното речиси тривековно коегзистирање пред доаѓањето на Римјаните во Скопско дошло до некакво мешање и симбиоза помеѓу Агријаните и Дарданците, кои биле на различно културно, политичко и цивилизациско ниво? Во политичка смисла, разликите помеѓу овие две племиња оделе уште подлабоко. Дарданците се познати како вечни непријатели на античките Македонци, додека за Агријаните особено е истакнувано и вреднувано нивното сојузништво и верност кон Македонците.⁵⁴ Понатаму, во колкава мера во нивната понатамошна коегзистенција овие цивилизациски и политички разлики влијаеле врз зачувувањето и негувањето на посебните традиции и вредности, нивно мешање или нивно потиснување и исчезнување? Дали воената надмоќ на Дарданците во тој период овозможило да се зачува само нивното име кое подоцна ќе го носи и името на римската провинција, додека Агријанското речиси засекогаш ќе биде избришано од историската сцена? Конечно, во кој контекст и со кого да ја поврземе појавата на златните ливчиња од римскиот период во Скупи која повеќето учени кои се занимавале со оваа тема ја толкуваат како воскреснување на фунералните обичаи на старото население?

Интензивното хеленско присуство, како и значителниот степен на хеленизација на материјалната култура во класичниот и ранохеленистичкиот период во Скопската област можно е да доведе до рано запознавање и практикување на поголем број

вредности и придобивки од хеленска провениенција кои продолжиле да се применуваат и понатаму, а помеѓу кои можеби и на употребата на златните посмртни венци во фунералните обичаи на населението од Скупи. Во интензивните и блиски контакти на Агријаните со античките Македонци каде што обичајот на златни фунерални венци бил широко практикуван може да се крие еден од можните правци на присвојувањето на овој обичај во Скопската област. Познато е дека златните венци биле доделувани и како заслужни почесни награди за сторени воени подвизи, па многубројното учество на агријански платеници во македонската војска можело да биде еден од начините преку кој населението од овие краишта се запознале со концептот на значење и употребна вредност на златниот венец. Друго прашање е дали цивилизацискиот прекин на овие области во речиси непрекинат тривековен континуитет ги задржал во традициите и колективната меморија на старото население овие хеленистички вредности на развиениот југ, а посебно што оваа практика на фунерално овенчување станува особено популарна во поразвиените средини токму во зрелото и доцнохеленистичко време. Повторно, речиси целосното непознавање на фунералните обичаи на населението од овој регион во овој период го прават одговорот на ова прашање речиси невозможен.

Мислам дека нивната (повторна?) појава во Скупи е условена од новата општествено-културна клима предизвикана со римското присуство и брзиот урбанистички развој на градот со кој добива статус на колонија уште во последната четвртина од I век. Како прва градска населба со највисок самоуправен ранг во провинцијата Горна Мезија, таа претставувала фокална точка кон која конвергирале, односно се слевале и мешале различни етнички, социјални, религиозни, идеолошки и културни елементи од сите страни на Римската Империја и кои довеле низа специфични видови на материјални и духовни манифестации, па помеѓу нив и на појавата на овенчување на покојниците со златни венци. Во почетниот период, Римјаните својата власт во Скупи ја зацврстуваат главно со доселување на римско или романизирано население со римско граѓанско право, при што доминирало организираното населување на ветерани, главно со потекло од западниот дел на Империјата, што се огледува и во низа елементи од раната материјална култура каде што преовладуваат западните италски влијанија.⁵⁵

Меѓутоа, од почетокот на II век забележливо е сè поголемо присуство на елементи од југот и

⁵³ Микулчиќ И., 1982, 20-21; Георгиев З., 1991, 101.

⁵⁴ Тие биле еден од најлојалните и најборбените војни во македонската војска под Александар III Македонски, но и подоцна во III век п.н.е. се споменуваат како наемници во војската на Птолемиите и Селеукидите: Соколовска В., 1990, 19 (со цитирана литература во заб. 56-57).

⁵⁵ Јованова Л., 2015, 14-15.

истокот, подеднакво во етничка и културолошка смисла, која е евидентна и во другите поголеми центри низ целиот Балкански Полуостров и која ќе продолжи со силен интензитет и во следниот период. Се работи главно за доселено романизирано население, меѓу кои најбројни биле ориенталците од Мала Азија и Сирија и доселениците од хеленизираниот југ, односно од Македонија, Егеја и Тракија.⁵⁶ Во прво време, неговите претставници доаѓаат од редовите на војската регрутирани од хеленизираните југоисточни провинции, а подоцна во времето на Антонините и Северите бројни мигранти од трговско-занаетчишкиот слој, кои овие императори интензивно ги преселуваат во овие краеве, делумно поради пренаселеноста на градовите во источните провинции, но и за зголемување на економската моќ на балканските провинции.⁵⁷

Верувам дека почетниот импулс кон појавата (или обнова на обичајот?) на златните венци во гробовите на автохтоните од Скупи може да се објасни со културните влијанија на дојденците од хеленистичкиот југоисток, каде што оваа традиција е најсилно изразена и потврдена преку многубројни епиграфски и археолошки извори. Дополнително, во периодот на Антонините, посебно преку фасцинираноста на Хадријан од грчката култура, започнува интензивно прифаќање на низа елементи од материјалната и духовната култура на хеленскиот свет насекаде низ Римската Империја, кои биле нашироко распространети и вклучени во официјалната империјална пропаганда, а сè со цел за привлекување и вклопување на припадниците на богатите источни провинции во државниот апарат и нивна лојалност кон Римската Империја и царот.⁵⁸ Затоа, не треба да не зачудува појавата на голем број погребни елементи кои носат естетски, идејни и култни обележја од блискоисточните и јужните провинции, а чија интензивна дисперзија коинцидира и со периодот на најголемата употреба на златните венци пронајдени во гробовите од југоисточната некропола во Скупи. Во таа смисла, нивната честа појава во гробовите на автохтоните повеќе може да се вреднува и како преобликување на еден стар хеленистички тренд со кој тие биле запознаени преку територијалната блискост на оваа област со хеленизираниот свет и приспособен кон актуелната римска реалност.

⁵⁶ Микулчиќ И. 1975, 99; Јованова Л., 2015, 14-15, 223, заб. 90.

⁵⁷ Јовановиќ А., 1984, 128-129; Јованова Л., 2015, 188-189.

⁵⁸ Јованова Л., 2015, 251.

Завршни разгледувања

Златните ливчиња во раноримскиот период во Скупи се пронајдени единствено во фунерарен контекст, како делови од венец со кој најчесто, според инхумираните примери, се овенчувала главата на покојникот. Биле носени од сите, и деца и возрасни, и мажи и жени. Во таа смисла, не е познато дали златните ливчиња биле изработени специјално за погребот, односно истите ја имале единствено улогата и значењето на фунерарен венец проследен со останатата постмортална, религиозна и есхатолошка симболика, чија главна интенција е обожување, односно дивинизација на покојникот. Обично, нивната кршлива и нежна структура се користи како доказ дека се употребувале специјално само за погребни цели, меѓутоа не се зема предвид подеднакво и нивната еластичност и флексибилност што докажува дека можеби се користеле и во секојдневниот живот, за што така живо ни сведочи Климент Александриски, сведувајќи го овој обичај на банален моден детаљ за украсување на фризурите.⁵⁹

Не постојат ниту сознанија дали златните венци во Скупи го задржале или пак воопшто го имале значењето на почесна награда која се доделувала на заслужни граѓани и со кои истите лица можеле да бидат погребани. Познато е дека одредена категорија на граѓани или носители на функции имале право на одредени карактеристични обележја кои служеле за официјално означување на службената позиција во градот. Така на пример, августалите, помеѓу останатите почести, имале и привилегија за добивање, односно носење на почесен венец.⁶⁰ Од територијата на Скупи досега се познати II натписи на кои се спомнуваат августали, речиси сите датирани во II век,⁶¹ што ја прави сосем возможна појавата на златните фунерарни венци во Скупи како инсигнија на одреден службен или граѓански дигнитет. Фактот дека свештеничката функција на одржување на империјалниот култ ја извршувале и жени кои за покажаното добродетелство биле наградувани со златен венец,⁶² ја објаснува појавата на овој тип на скапоцени предмети како почесно обележје и кај женските покојнички. За децата не било вообичаено да се наградуваат со златен венец, но понекогаш самата роднинска поврзаност, како и можноста овој престижен статусен симбол да премине во рацете на некој од наследниците на

⁵⁹ ANFO2, 587.

⁶⁰ Јованова Л., 2015, 102-103.

⁶¹ Јованова Л., 2015, 103-104.

⁶² Mantas K., 2000, 219.

оригиналниот имател ја оправдува нивната појава и во детските гробови.

Независно од тоа дали во овој период златните венци задржале дел од нивното религиозно, етичко, етничко, идеолошко-политичко или професионално значење или биле лишени од нивната првобитна симболика, сведени само на декоративен, естетски елемент, како обичен орнамент за главата, преку самата употреба на златниот материјал покојникот сакал да го истакне својот статусен ранг на богат и просперитетен граѓанин. Несомнено, се работи за поимотен дел од населението во Скупи кое можело да си ги дозволи поскापите издатоци при набавка на погребна опрема составена од златни елементи. Во најбројната група на гробови каде што се депонирани од 1 до 3 ливчиња, подеднакво во кремаците и инхумациите, видлива е една поскупа погребна опрема која по сè изгледа се должи на послабата економска моќ на неговите носители. Оваа група, веројатно во желба да ги достигне материјалните параметри на побогатиот стратум, можела да си дозволи само симболично присуство на златниот венец во гробот. Појавата пак, на златни венци во гробовите кои се карактеристични за автохтоното население во раноцарскиот период сведочи за една солидна економска благосостојба и материјално збогатување кое не ги одминало ни припадниците на локалната елита.⁶³

Појавата и употребата на златни венци во фунерарната практика во Скупи постепено се зголемува во втората половина на I век, го достигнува својот зенит во II век, а потоа забележливо се намалува во раниот III век, за конечно да прекине околу средината на III век. Интересно е да се напомене дека оваа хронолошка варијабла коинцидира со повеќето примери кај кои е регистрирана употребата на златниот венец. За Фајумските портрети веќе нашироко е прифатено дека продукцијата на овие насликани мумии расте бавно низ I век, го доживува својот врв во II век, по што драматично опаѓа во раниот III век и завршува околу средината на III век, иако постојат сосем мал број на карактеристични случаи кои можат да се датираат во IV век.⁶⁴ Големите број портретни статуи овенчани со венци и круни од империјалниот период во Атина, главно датирани низ периодот на Антонините, продолжуваат да се изработуваат сè до средината на III век.⁶⁵ Според епиграфските натписи од северниот брег на Црното Море, традицијата на крунисување со златен венец на истак-

нати граѓани изумрела во средината на III век.⁶⁶ И продукцијата на бронзени монети од градовите во северна Сирија, кои започнуваат со Октавијан Август и кои на својот реверс непречено го носат мотивот на лаворов венец чии листови го имаат поедноставениот триделен декоративен образец карактеристичен за златните ливчиња од Скупи, завршува во средината на III век.⁶⁷

Ширењето на христијанството и социјалната и економската криза најчесто се посочуваат како главни чинители кои ќе предизвикаат значителни суштински промени во III век, редефинирајќи го од корен фундаменталниот антички карактер на римското општество. Помеѓу останатите аспекти, тоа ќе доведе и до напуштање на низа погребни обичаи кои сочинувале составен дел од фунерарната практика на раноцарските погребувања, а чие постепено или нагло прекинување е особено забележливо од средината на III век. Опсервациите изведени врз одредена категорија или видови на керамички производи како што се светилки, чинии, чаши или унгентариуми од југоисточната некропола во Скупи покажале дека нивната употреба во погребниот култ во тој период почнува да исчезнува или нивното присуство помеѓу фунерарниот сет е сведен на минимум.⁶⁸

Додека економската криза на III век е сама по себе разбирлива за намаленото присуство на златни елементи во погребната опрема, одредени пишани извори од тој период нудат дополнителна и подиректна слика за можните причини за напуштање на обичајот на носење (златен) венец, следствено на тоа и на овенчувањето на мртвите. Повторно, тука се повикуваме на моралните проповеди на Климент Александриски, кој венецот го прикажува како паганско олицетворение на разуздани веселби и пијанки, прекумерно дотерување и непотребен луксуз, при што сугерира дека неговото носење на глава е “*несоодветно за умерен човек*”, односно “*оние, кои се обучени со Словото, се воздржани од употреба на круни*”.⁶⁹ Особено е интересна неговата инверзна логика во објаснувањето на врската помеѓу фунералното овенчување и бескорисноста на паганскиот ритуал, каде вели дека круната т.е. венецот како симбол на непоматено спокојство довело до круни-

⁶³ Микулчиќ И., 1975, 93.

⁶⁴ Borg B., 1995, 233; Walker S., 1999, 74-78.

⁶⁵ Horster M. – Schröder T., 2014, 236.

⁶⁶ Скржинская М. В., 2009, 230. Сепак, археолошките пронајдоци на златни фунерарни венци потврдуваат дека во оваа област традицијата на овенчување на мртвите може да се следи сè до IV – V век н.е.: Трејстер М. Ю., 2014, 56.

⁶⁷ Butcher K., 2004.

⁶⁸ Кузманоски И., 2017, 89; Кузманоски И., 2020, 167; Кузманоски И., 13 (во печат за *MAA* 23).

⁶⁹ ANFO2, 547-548.

сување на мртвите, но и на идолиите исто така, од истата побуда, што било доказ дека тие (идолиите) се подеднакво мртви.⁷⁰ Поверодостојна е обратната причина базирана на античкото верување дека бесмртноста на боговите, чија светост е овенчана со круна, ја пренесувале оваа благодет и на мртвите. Овие размислувања, како и жестоките напади против разуданото дотерување на жените и мажите со злато и накит, во тој контекст и на феминизираниот изглед на мажите кои ги украсувале своите кадрици на косите со златни ливчиња, можеби влијаеле обичајот за носење венец на глава постепено да се намали и искорени, а со тоа да опадне и популарноста на златните венци како вреден доблесен симбол на граѓанска почест, но и нивна употреба во фунерарен контекст.

На крај, можеби како предлошка за некои идни истражувања, не треба да се пренебрегне ниту соларната асоцијација која произлегува од формалната, визуелната и материјалната појавност на златниот венец, од типот којшто доминантно

се појавува и во римските погребувања од Скупи. Лаворот како атрибут на Аполон кој во суштина е соларно божество, обликот на назабените ливчиња кои формираат зраковиден украс околу главата,⁷¹ трајниот и непроменлив квалитет на златото, како и самата негова боја, речиси инстинктивно го поврзуваат со Сонцето како универзален симбол на вечноста и апотеозата.⁷² Христијанството ќе ја пренамени во сопствена полза алузијата за бесмртност овоплотена во слична симболична репрезентација на Сонцето, претставувајќи ја целата своја хиерархија на светители со златен кружен ореол околу главата, како илуминациски знак за нивната безвременост и бесмртност. Па, не се ли, на сличен начин, и нашите златни венци и ливчиња, всушност, слика на самото непресушно Сонце и неговите зраци, од чие етернално сјаење овенчаните покојници црпат животворна сила, надевајќи се дека на тој начин ќе го трансформираат и сопственото битие, заедно со вечното студенило на гробната темница?

⁷⁰ ANFO2, 548.

⁷¹ На овој дизајн на лисјата од венцот аранжирани да наликуваат на сончевите зраци укажува јунакот на Апулеј во *Златно магаре*, кој при посветувањето во Изидиниот култ носел “..венц од зрачесто распоредено палмино лисје..” за да претставува “..слика на сонцето..”: Apulej, *Zlatni magarac*, 244.

⁷² Во сличен симболичен и формален контекст, златните венци може да се поврзат и со зрачестата круна *Corona Radiata* (атрибут на Хелиос/Сол) која римските императори ќе ја преземат од хеленистичките владетели, како знак за нивната дивинизација. За зрачестата круна како соларен симбол и други значења види: Steyn D., 2013, 54-59.

Igor KUZMANOSKI

WREATHING OF THE DEAD

Summary

In a larger group of graves unearthed during the rescue excavations of the southeastern necropolis of Scupi in the period between 2008 and 2012, leaves made of thin gold foil that imitate the natural forms of plant species were discovered. These gold leaves, joined together in smaller or larger numbers, formed a wreath that crowned the deceased's head or was simply laid as a gift offering in the grave.

The text examines the specifics of the funerary context in which this type of objects occurs in Scupi, their formal and typological characteristics, as well as analogies in the Roman period. In the second part of the text, in a more extensive discussion, we will try to give an answer to the phenomenon of the appearance of gold wreaths in a local context of Scupi during the Roman domination.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Арсенјева Т. М. – Безуглов С. И. – Толочко И. В., 2001, Некрополъ Танаиса, Раскопки 1981-1995 гг., Москва.

Aupert P., 1976, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1975, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, vol. 100-2, 591-745.

Barr J., ten Berge C.M., van Daal J., van Oppen de Ruiter B., 2019, The Girl with the Golden Wreath: Four Perspectives on a Mummy Portrait, Special issue on “Ancient Mediterranean Painting” (vol. 2) *Arts* 8, 92, 1-30.

Blegen C. W. – Palmer H. – Young R. S., 1964, The North Cemetery, *Corint XIII*, Princeton.

Borg B., 1995, Problems in the dating of the mummy portraits. In: *The mysterious Fayum portraits: Faces from ancient Egypt*, Euphrosyne Doxiadis (ed.), London: Thames and Hudson, 229-233.

Butcher K., 2004, Coinage in Roman Syria, Northern Syria, 64 BC – AD 253, Royal Numismatic Society, London.

Димитровъ Д., 1942, Надгробнитѣ плочи отъ римско време въ Северна България, София.

Filimonos M. – Giannikouri A., 1999, Grave Offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery. In: Gabrielsen V., Bilde P., Engberg-Pedersen T., Hannestad L. and Zahle J. (eds.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society*, Aarhus University Press, 205-226.

Гарашанин М. и Д., 1963, Крст, Таринци, Хеленистички гроб под хумком, *Археолошки преглед* 5, 60.

Garašanin M. V., 1968, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, Ka etničkom razgraničenju Ilira i Dačana u rimsko doba, *Godišnjak, knjiga VI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4*, Sarajevo, 5-34.

Георгиев З., 1991, Три предримски населби крај Пчиња, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје*, бр. 17-18, Скопје, 91-101.

Ѓорѓиевски Д., 2020, Извештај од археолошко ископување на локалитетот „Градиште“, с. Младо Нагоричино – Старо Нагоричино, *Археолошки Информатор* 3, 17-25.

- Horster M. – Schröder T., 2014, Priests, Crowns and Priestly Headdresses in Imperial Athens. In: Alroth B., Scheffer C. (eds.), *Attitudes towards the past in Antiquity : creating identities : proceedings of an International Conference held at Stockholm University, 15-17 May 2009. Stockholm Studies in Classical Archaeology, Vol. 14.* Stockholm: Stockholm University, 233-239.
- Јованова Ј., 2015, Скупи – Некрополи, Стории за истакнати личности според епиграфски и археолошки сведоштва, *Inventaria Archaeologica Personarum, Том II*, Скопје.
- Јовановић А., 1978, Накит у Римској Дарданији, Београд.
- Јовановић А., 1984, Римске некрополе у Југославији, Београд.
- Кропф А. Ј. М., 2013, Kings without Diadems – How the Laurel Wreath Became the Insignia of Nabataean Kings, *Archäologischer Anzeiger 2*, Deutsches Archäologisches Institut, 21–41.
- Kurtz D.C. – Boardman J., 1971, Greek Burial Customs, Thames and Hudson.
- Кузманоски И., 2017, Употреба керамичких унгуентаријума у погребном култу инхумација из Југоисточне некрополе у Скупију, *Nova antička Duklja VIII*, 75-91.
- Кузманоски И., 2020, Керамичките чинии во погребниот култ кај инхумациите од Југоисточната некропола во Скупи, *Macedoniae Acta Archaeologica 22*, Скопје, 157-170.
- Кузманоски И., Употреба на светилките во погребниот култ кај инхумациите од Југоисточната некропола во Скупи, Скопје, 1-13 (во печат за *Macedoniae Acta Archaeologica 23*).
- Лилчиќ Адамс В., 2019, Скупи и античката цивилизација на Скопско. Во: *Скопје осум милениуми живот, култура, творештво*, Филозофски факултет, Скопје, 117-325.
- Максимова М. И., 1979, Артюховский курган, Ленинград.
- Mantas K., 2000, Public and Private. In: *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica 12*, 181-228.
- Микулчиќ И., 1975, Раноримски скелетни гробови из Скупа, *Старинар XXIV-XXV* (1973—1974), Београд, 89-106.
- Микулчиќ И., 1979, Неилирски елементи меѓу скупским налазима на прелазу из предримског у римско доба, *Симпозијум Сахрањивање код Илора*, САНУ 1976, Београд, 245-258.
- Микулчиќ И., 1982, Скопје со околните тврдини, Скопје.
- Микулчиќ И. – Соколовска В., 1990, Гробница во Бразда кај Скопје, *Macedoniae Acta Archaeologica 11*, 79-92.
- Микулчиќ И., 1999, Антички градови во Македонија, Скопје.
- Milovanović B. – Anđelković Grašar J., 2017, Female power that protects: Examples of the apotropaic and decorative functions of the Medusa in Roman visual culture from the territory of the Central Balkans, *Starinar LXVII*, Београд, 167-182.
- Miller S. G., 1979, Two Groups of Thessalian Gold. In: *Hellenistic Jewelry from Pelinna*, Berkeley, Los Angeles, London, 25-67.
- Nacev T. – Sekulov P. V., 2016, The tumulus of the domina from Gaynov Dol, *Acta Musei Tiberiopolitani vol. 1*, НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј, Струмица, 85-100.
- Newberry P. E., 1889, On Some Funeral Wreaths of the Græco-Roman Period, Discovered in the Cemetery of Hawara, *Archaeological Journal*, 46:1, 427-432.
- Ogle M. B., 1910, Laurel in ancient religion and folk-lore, *American Journal of Philology 31*, 287–311.
- Papazoglu F., 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela Knj. XXX, Centar za Balkanološka Ispitivanja, Sarajevo.
- Петковски Р., 2013, Декоративните елементи на римските надгробни споменици меѓу средниот тек на Аксиј и Стримон, Скопје.
- Petrova A., 2005, Shield, altar and wreath. Gravestones of fallen citizens from Apollonia Pontica. In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. *Studia Archaeologica Univesitatis Serdicensis*, Suppl. 4, Sofia, 591-598.
- Петрова Е. 1990, Дрезга – Куманово во светлината на новите проучувања на Северно-Македонскиот простор, *Macedoniae Acta Archaeologica 11*, 135-149.
- Pfrommer M., 1993, Metalwork from the Hellenized East, *Catalogue of the Collectons*, The J. Paul Getty Museum, Malibu, California.
- Поповић П., 2005, Кале-Кршевица, Истраживања 2001-2004 године, *Врањски гласник књ. XXXIII*, Врање, 25-58.
- Пуздровский А. Е., 2007, Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. Симферополь.
- Riggs C., 2006, The Beautiful Burial in Roman Egypt: Art, Identity, and Funerary Religion. Oxford: Oxford University Press.
- Rogić D. – Anđelković Grašar J. – Nikolić E., 2012, Wreath – Its Use and Meaning in Ancient

Visual Culture. In: *Religion and Tolerance, Journal of the Center for Empirical Researches on Religion Number 18 Novi Sad, Vol. X, N° 18, Jule – Decembar, 2012*, UDC 316 ISSN 1451–8759 e-ISSN 1821–3545 (Online), 341-359.

Скржинская М. В., 2009, Древнегреческие праздники в Элладe и Северном Причерноморье. Национальная Академия Наук Украины Институт Истории Украины, Киев.

Соколовска В., 1990, Пајонското племе Агријани и врските со Дамастиион, *Macedoniae Acta Archaeologica 11*, 9-35.

Спасовска – Димитриоска Г., 1991, Заштитно ископување на римската некропола на ул. “Партизанска” – Скопје, *Macedoniae Acta Archaeologica 12*, Скопје, 221-233.

Стаменковић С. – Иванишевић В. – Пешић Ј., 2016, Римска некропола у Малој Копашници. In: *Археолошка Истраживања на Аутопуту Е75 (2011-2014)*, Археолошки институт, Београд, 17-47.

Steyn D., 2013, Chasing the Sun: Using Coinage to Document the Spread of Solar Worship in the Roman Empire in the 3rd Century CE, (MA thesis), University of Canterbury.

Sutherland C. H. V., 1965, The symbolism of the early aes coinages under Augustus. In: *Revue numismatique, 6e série - Tome 7*, 94-109.

Tonkova M., 2013, Gold Wreaths From Thrace. In: Sîrbu V. and Ștefănescu R. (eds.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, “Necropolises, Cult places, Religion, Mythology”* – Vol. II, Braşov, 413-445.

Treister M. Y. – Zhuravlev D. V., 2006, Grave-Goods from a Rich Tomb in Gorgippia (?) Dating from the 2nd Century AD and Now in the Collection of the State Historical Museum (Moscow), in: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 12 (3-4)*, 273-289.

Трейстер М. Ю., 2014, Золотые погребальные венки Боспора IV в. до н.э. – V в. н.э. (генезис и хронология основных типов), во: *Погребальная культура Боспорского царства. Материалы Круглого стола, посвящённого 100-летию со дня рождения Михаила Моисеевича Кубланова (1914–1998)*. (Санкт-Петербург, 25–26 ноября 2014 г.). СПб.: Нестор-История, 52-64.

Walker S., 1999, Porträts auf Leichentüchern aus Antinoopolis: Eine Anmerkung zu Kleidung und Datierung. In: *Augenblicke: Mumienporträts und ägyptische Grabkunst aus römischer Zeit*, Klaus Parlasca, and Hellmut Seemann (eds.), Munich: Klinkhardt und Biermann, 74-78.

Zanker P., 1993, The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis, University of California Press.

КРАТЕНКИ

ANFO2 – The Ante-Nicene Fathers, Vol. II: *Fathers of the Second Century: Hermas; Tatian; Theophilus; Athenagoras; Clement of Alexandria*. Translated by Philip Schaff, Edited by Rev. Alexander Roberts and James Donaldson, Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.

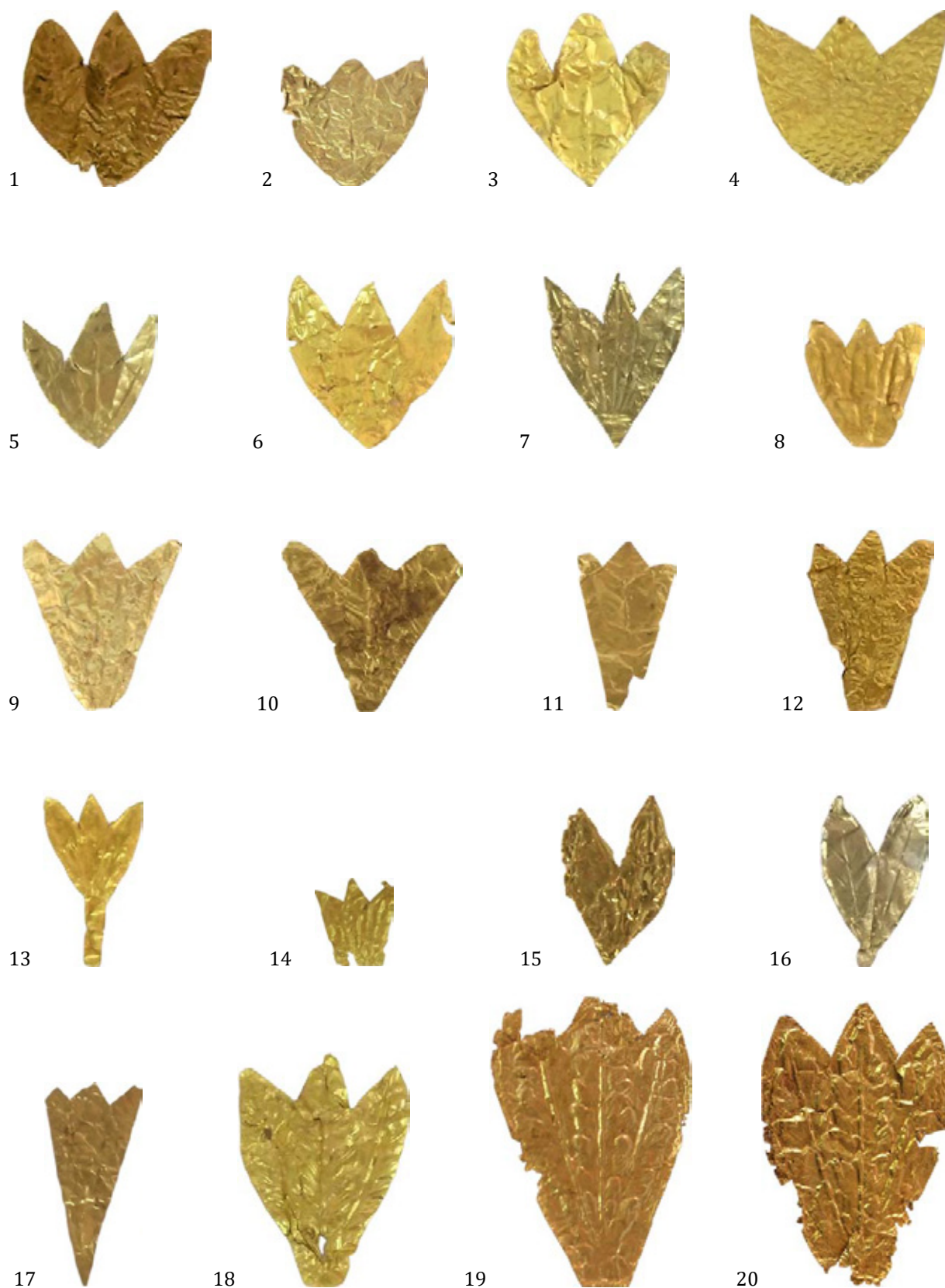
Eckhel vi – Eckhel J., *Doctrina numorum veterum. Pars i, volumen vi. Editio secunda*, Wien, 1828.

IMS VI – Inscriptions de la Mesie Superieure, VI. Scupiet la region de Kumanovo (B. Dragojević-Josifovska), Beograd, 1982.

ИЗБОРИ

Apulej, *Zlatni magarac, preveo sa latinskog Dr. Albin Vilhar*, Beograd 1954.

Табла 1

Типови на златни ливчиња од југоисточна некропола во Скупи

